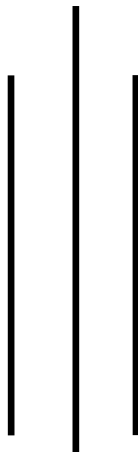

**बालश्रम निवारण सम्बन्धी
राष्ट्रिय गुर्योजना
(२०७५-२०८५)**

नेपाल सरकार
श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय
सिंहदरबार, काठमाडौं

भूमिका

नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको प्रत्याभूति गरेको छ । कुनै पनि व्यक्तिलाई इच्छा विपरीत काममा लगाउन, बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन नपाइने गरी शोषण विरुद्धको हक प्रदान गरेको छ । त्यसैगरी कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन बन्देज लगाउनुका साथै प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक सुनिश्चित गरेको छ । जोखिममा रहेका बालबालिकालाई विशेष संरक्षण प्रदान गर्दै बालश्रम लगायत श्रम शोषणका सबै रूपको अन्त्य गर्ने गरी संविधानले नै राज्यलाई नीतिगत मार्गनिर्देश गरेको छ ।

श्रम ऐन, 2074 ले श्रम शोषणका सबै अवस्थाको अन्त्य गर्ने उद्देश्यका साथ कसैले पनि बालबालिकालाई कानून विपरीत हुने गरी काममा लगाउन नपाइने व्यवस्था गरेको छ । बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, 2056 ले पनि उमेर नपुगेका बालबालिकालाई श्रमिकको रूपमा काममा लगाउन निषेध गरेको छ ।

बाल अधिकार संरक्षण एवम् बालश्रम न्यूनीकरणका लागि विगतमा भए गरेका प्रयासहरूको फलस्वरूप यस क्षेत्रमा धेरै सुधार भएको छ। यस अघि पनि मुलुकमा बालश्रम निवारण गर्ने ध्येयका साथ बालश्रम राष्ट्रिय गुरुयोजना (२०६१-२०७१) तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिएको थियो । यसबाट बालश्रमिकको संख्यामा कमी आउनुको साथै बालश्रम निवारणका लागि महत्वपूर्ण आधार तयार भएको छ । तथापी पूर्णरूपमा बालश्रम निवारण गर्ने कार्य भने चुनौतिपूर्ण नै रहेको छ । तसर्थ बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा नेपालको संविधानले गरेको बालश्रमरहित समाजको परिकल्पना साकार पार्न, विद्यमान नीतिगत एवम् कानूनी व्यवस्थालाई व्यवहारमा उतार्न तथा यस सम्बन्धमा भए गरेका राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता पूरा गर्न निश्चित कार्ययोजना सहित योजनाबद्ध रूपमा प्रयास अघि बढाउन जरूरी देखिएको छ । सोही अनुरूप नेपालको दिगो विकासको लक्ष्य, स्थिति र मार्गचित्र (२०१६-२०३०) मा सबै प्रकारका बालश्रम अन्त्य गर्ने गरी लक्ष्य तोकिएको छ ।

उपर्युक्त सन्दर्भमा नेपाल सरकारको नीति, कानून तथा कार्यक्रममा बालश्रम निवारणको एजेण्डालाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने, संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि मार्फत बालश्रम निवारणका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्ने प्रत्यक्षरूपमा लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गरी सामाजिक पुर्नस्थापना एवम् एकीकरण गर्ने र सरोकारवालाहरू बीच सम्पर्क सञ्जाल निर्माण गरी सहकार्य एवम् साझेदारी मार्फत बालश्रम निवारण गर्ने रणनीति लिई यो बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो ।

बालश्रम निवारण गर्ने कार्य निकै चुनौतीपूर्ण छ । श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयले गुरुयोजना कार्यान्वयनको अगुवाई तथा प्रमुख जिम्मेवारी लिने भएता पनि यस मन्त्रालयको एकलो प्रयासबाट मात्र यसको सफल एवम् प्रभावकारी कार्यान्वयन असम्भव प्रायः छ । यसका लागि विभिन्न मन्त्रालय लगायतका सरकारी निकाय, विकासका साझेदार, नागरिक समाज, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्र र प्राज्ञिक क्षेत्रबीच समन्वय र सहकार्यको आवश्यकता पर्दछ । बालश्रम निवारणका लागि सबै नागरिक एवम्

सामुदायिक संघ संस्थाको जागरुकता एवम् सक्रियतापूर्ण योगदान ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । गुरुर्योजना कार्यान्वयनका लागि सम्बद्ध सबै क्षेत्रबाट निरन्तर रुपमा सहयोग प्राप्त हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय,
सिंहदरबार, काठमाडौं ।

२०७५ आषाढ

विषयसूची

1. पृष्ठभूमि !
2. बालश्रमको अवस्था @
  - क) बालश्रमको विश्वव्यापी अवस्था
  - ख) नेपालमा बालश्रम
  - ग) दिगो विकास लक्ष्य
  - घ) आवधिक योजनामा बालश्रम निवारण सम्बन्धी व्यवस्था
  - ड) संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था 3
3. गुरुर्योजनाको आवश्यकता र औचित्य #
4. गुरुर्योजनाको उद्देश्य \$
5. गुरुर्योजनाको लक्ष्य \$
6. लक्षित समूह \$
7. गुरुर्योजनाको रणनीति %
8. कार्यान्वयन संयन्त्र &
9. कार्यान्वयन विधि र समयावधि &
10. जिम्मेवार निकाय, अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका *
  - क) संघीय तह
  - ख) प्रदेश तह
  - ग) स्थानीय तह
  - घ) नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्था, सञ्चार क्षेत्र र प्राज्ञिक क्षेत्र

ड) व्यवसायिक तथा निजी क्षेत्र

च) ट्रेड युनियन

11. सूचना सम्प्रेषण !)
12. लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिता !)
13. स्रोत व्यवस्थापन !)
14. अपेक्षित नतिजा !)
15. सम्भाव्य जोखिम, त्यसको प्रभाव र जोखिम न्यूनीकरणको उपाय !!
16. अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणाली !!

अनुसूचीहरू

1. बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजनाको अवधारणागत खाका
2. बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजनाको उद्देश्य, रणनीति, नतिजा तथा अनुगमन सूचक
3. बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजनाको कार्यान्वयन संरचना
4. गुरुयोजना कार्यान्वयनमा सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूको अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका
5. सम्भावित जोखिम, प्रभाव र जोखिम न्यूनीकरणका उपाय
6. अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणाली

बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजना

(२०७५-२०८५)

१. पृष्ठभूमि

बालश्रम मानव अधिकारको हनन मात्र नभै सामाजिक अपराध एवम् मानव सभ्यताको अभिशाप पनि हो । बालश्रमको अभ्यास रहेसम्म त्यस्तो समाजलाई सभ्य, विकसित वा आधुनिक मान्न सकिदैन । बालश्रमले बालबालिकाको बालापन सम्बन्धी मौलिक अधिकार हनन मात्र गर्दैन, उनीहरूको भविष्य समेत अन्धकारतिर धकेल्छ। बालश्रम श्रमको शोषणका साथै राष्ट्रको कर्णधारको रूपमा रहेका बालबालिकाको प्रतिभालाई कुण्ठित गर्ने कुसंस्कार पनि हो । यसकारण बालश्रम निवारण गर्ने कार्य सरकारको एक महत्वपूर्ण जिम्मेवारी हो भने त्यसका लागि हरतरहले सहयोग पुऱ्याउनु आधुनिक सभ्य समाजको कर्तव्य पनि हो ।

संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाबाट सन् १९८९ मा पारित बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धी (Convention on the Child Rights) ले बालबालिकाको विशेष हेरचाह तथा सहायता प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ । महासन्धीमा उनीहरूको सर्वाङ्गिण व्यक्तित्व विकासका लागि उचित पारिवारिक वातावरण पाउनुपर्ने कुरामा समेत जोड दिएको छ । उक्त महासन्धीको प्रस्तावनामा बालबालिका शारिरीक र मानसिक रूपमा अपरिपक्व हुनेहुँदा उनीहरूलाई उचित सुरक्षा र हेरचाहको साथै कानूनी संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने विषय समावेश गरिएको छ।

नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको बाल अधिकारको सुनिश्चितता गरी बालबालिका विरुद्ध हुने सबै प्रकारका शोषणको अन्त्य गर्न राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरू समेत समावेश गरी यो गुरुयोजना तयार पारिएको हो। विगतका प्रयासहरूको परिणामस्वरूप औपचारिक क्षेत्रमा बालश्रम निकै घटेको अवस्थालाई मध्यनजर गर्दै अनौपचारिक क्षेत्र, सीमापार तथा आप्रवासी बालश्रमको प्रयोग, बालश्रमको क्षेत्रमा देखिएका जबर्जस्ती श्रम, बेचबिखन, हिँसा तथा यौन शोषणलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । बालश्रमको आपूर्ति पक्षमा राज्यद्वारा हस्तक्षेप गरी बालश्रमका बदलिँदा आयामलाई सम्बोधन गरी सभ्य र समृद्ध मुलुक निर्माणमा योगदान गर्न बालश्रम निवारणका विगतका असल अभ्यास र सिकाइहरूलाई निरन्तरता दिदै गुरुयोजनाले बालश्रम निवारणका लागि ठोस रणनीति तथा कार्यक्रम सहित कार्यान्वयनयोग्य नीतिलाई मूल आधार बनाएको छ । गुरुयोजनाको अवधारणागत खाका अनुसूची १ मा रहेको छ ।

नेपाल सरकारले बालश्रमलाई पूर्णतः निवारण गरी बालश्रममुक्त, सभ्य र आधुनिक समाज निर्माण गर्न निरन्तर प्रयास गरिरहेको छ । वि.सं. २०६१ देखि २०७१ सम्मका लागि दश वर्षे गुरुयोजना तर्जुमा गरी बालश्रम निवारण गर्ने प्रयास गरिएको थियो । गुरुयोजनाबाट अपेक्षित उपलब्धी हासिल हुन नसके पनि बालश्रम निवारणका लागि महत्वपूर्ण आधार तयार भएको छ ।

उक्त गुरुयोजनाको अनुभवलाई समेत दृष्टिगत गरी बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजना (2075-2085) तर्जुमा गरिएको हो ।

२. बालश्रमको अवस्था

(क) बालश्रमको विश्वव्यापी अवस्था

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सन् २०१७ को Global Estimates of Child Labour, Results and Trends, 2012-2016 सम्बन्धी प्रतिवेदन अनुसार विश्वमा बालश्रमको संख्या १५ करोड २० लाख रहेको जनाएको छ । यस मध्ये स्वास्थ्य, सुरक्षा र नैतिक विकासमा प्रत्यक्ष रूपमा जोखिमयुक्त काममा ७ करोड ३० लाख बालबालिका संलग्न छन् । एशिया तथा प्यासिफिक क्षेत्रमा बालश्रमको संख्या ६ करोड २० लाख छ । यसरी विश्वभर करोडौं बालबालिका अझै पनि बालश्रमिकको रूपमा रहेको अवस्था छ । बालश्रम निवारण सम्बन्धमा भए गरेका प्रयासहरूको बाबजुद विश्वबाट बालश्रम निर्मुल हुन अझै केही समय लाग्ने देखिएको छ ।

(ख) नेपालमा बालश्रम

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले प्रकाशित गरेको बालश्रम सम्बन्धी तथ्याङ्क र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले तयार पारेको प्रतिवेदनलाई आधार मान्दा एकातिर बालश्रमको समस्या जटिल बन्दै गइरहेको छ भने अर्कोतिर केही प्रकारका (खासगरी ५ देखि १४ वर्ष उमेरका) बालश्रमको अनुपात घट्दै गएको अवस्था छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्रकाशित बहुक्षेत्रीय क्लस्टर सर्वेक्षण (Multiple Indicator Cluster Survey-2014) का अनुसार 5 देखि 17 वर्ष उमेर सम्मका 37.4 प्रतिशत बालबालिका बालश्रममा संलग्न रहेको पाइएको छ । सरकारी निकायबाट प्रकाशित बालश्रम सम्बन्धी अद्यावधिक तथ्याङ्क ज्यादै कम मात्रामा उपलब्ध छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षणको कार्य थालनी भइसकेको हुदा छिट्टै नै यससम्बन्धी अद्यावधिक तथ्याङ्क उपलब्ध हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

गलैंचा उद्योग, ढुङ्गा खानी जस्ता क्षेत्रमा बालश्रम कम हुँदै गएको देखिन्छ भने केही क्षेत्रमा बालश्रम बढेको देखिन्छ । सडक व्यापार, मोटर साइकल र साइकल मर्मत, सामान ओसार पसार, घरायसी काम, भरिया, सीमामा अबैध सामान ओसार पसार, कपडामा जरी भर्ने जस्ता क्षेत्रमा बालश्रम बढिरहेको पाइन्छ । गरिबी, राजनीतिक अस्थिरता, बेरोजगारी, अर्धबेरोजगारीका साथै शहरी क्षेत्रमा जनसंख्याको चाप बढ्दै गएकोले बालश्रमको मागमा पनि बृद्धि भएको देखिन्छ । बालअधिकार संरक्षणमा सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाको भूमिकामा न्यून प्रभावकारीता र सामाजिक संस्कारमा अपेक्षित सुधार नहुनु जस्ता कारणले अपेक्षाकृत रूपमा बालश्रम घट्न सकेको छैन । शहरी क्षेत्रमा बसाइ सराई बढ्दै जाँदा आर्थिक कारणले समेत बालश्रमको आपूर्ति बढेको देखिन्छ । त्यसैगरी निकृष्ट र शोषणयुक्त प्रकारको बालश्रममा समेत बालिकाको प्रयोग अधिक रहेको पाइएको छ । यसप्रकार बालश्रमको समग्र स्थितिमा अपेक्षित सुधार आएको देखिदैन ।

(ग) दिगो विकास लक्ष्य

संयुक्त राष्ट्र संघले आगामी सन् २०३० सम्ममा पूरा हुने गरी दिगो विकास लक्ष्यहरु निर्धारण गरेको छ । आठौँ लक्ष्य “समावेशी तथा दिगो आर्थिक विकास, रोजगारी र सबैका लागि मर्यादित काम प्रवर्द्धन” मा बालश्रम निवारण गर्ने लक्ष्य समेत समावेश गरिएको छ । यसै लक्ष्यको सातौँ बुँदामा “बाध्यकारी श्रम उन्मूलन, आधुनिक दासत्व अन्त्य, निकृष्ट प्रकारको बालश्रम निषेध र निवारणका अतिरिक्त बाल सैनिक भर्ना र प्रयोग तथा सन् २०२५ सम्ममा सबै प्रकारका बालश्रम अन्त्य गर्न तत्काल प्रभावकारी उपायहरु अपनाउने” लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ । संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्य राष्ट्रको रूपमा नेपालले यो लक्ष्य पूरा गर्न सबै प्रकारको प्रयत्न गर्नु वाञ्छनीय भएकोले पनि यो राष्ट्रिय गुरुयोजना तर्जुमा गरिएको छ ।

(घ) आवधिक योजनामा बालश्रम निवारण सम्बन्धी व्यवस्था

तेह्रौँ आवधिक योजना (२०७०/७१-२०७२/७३) ले सबै किसिमको बालश्रम उन्मूलन गर्ने नीति लिएको थियो । उक्त योजनाको कार्यनीतिमा “निकृष्ट बालश्रम निवारणका लागि कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरी बालश्रमिकहरुको उद्धार र पुनःस्थापना गरिनेछ र बालश्रम सम्बन्धी नीति, कानून र कार्यक्रम सुधार गरिनेछ” भन्ने उल्लेख गरिएको थियो । यस अनुरूप बालश्रम निवारणका लागि नयाँ गुरुयोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइने कार्यक्रम तय गरिएको थियो ।

चौधौँ योजना (२०७३/७४-२०७५/७६) मा उल्लेख भएको श्रम तथा रोजगारी रणनीतिको बुँदा नं. ३ मा “श्रमिकको हक अधिकारको संरक्षण तथा असल श्रम सम्बन्ध स्थापना गर्ने” र कार्यनीतिमा “बालश्रम सम्बन्धी नीति, कानून र कार्यक्रममा सुधार गरिनेछ र निकृष्ट प्रकृतिका बालश्रम निवारण र बालश्रम न्यूनीकरणका लागि कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरी बालश्रमिकहरुको उद्धार र पुनर्स्थापना” गर्ने विषय उल्लेख भएको छ । आवधिक योजनाका उल्लेखित विषयहरुलाई गुरुयोजनाले मुख्य आधार मानेको छ ।

(ङ) संवैधानिक एवम् कानूनी व्यवस्था

नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको प्रत्याभूति गरेको छ । कुनै पनि व्यक्तिलाई इच्छा विपरीत काममा लगाउन, बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन नपाइने गरी शोषण विरुद्धको हक प्रदान गरेको छ । त्यसैगरी कुनैपनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन बन्देज लगाउनुका साथै प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक सुनिश्चितता गरेको छ । जोखिममा रहेका बालबालिकालाई विशेष संरक्षण प्रदान गर्दै बालश्रम लगायत श्रम शोषणका सबै रूपको अन्त्य गर्ने गरी राज्यलाई नीतिगत मार्गदर्शन गरेको छ । श्रम ऐन, २०७४ ले सबै प्रकारका श्रम शोषणको अन्त्य गर्ने उद्देश्यका साथ कसैले पनि बालबालिकालाई कानून विपरीत हुने गरी काममा लगाउन नपाइने व्यवस्था गरेको छ । बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ ले पनि उमेर नपुगेका बालबालिकालाई श्रमिकको रूपमा काममा लगाउन निषेध गरेको छ ।

३. गुरुर्योजनाको आवश्यकता र औचित्य

निकृष्ट प्रकारको बालश्रम सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि (नं. १८२) नेपालले अनुमोदन गरिसकेको सन्दर्भमा सो कार्यान्वयन गर्न बालश्रम निवारणका लागि योजनाबद्ध प्रयास आवश्यक छ । चौधौं योजना र नेपाल सरकारका विषयगत मन्त्रालयहरूले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम एवम् आयोजनाहरूले बालश्रम निवारण गर्न केही न केही योगदान दिइरहेका छन् । तर छरिएर रहेका त्यस्ता प्रयासले अपेक्षित उपलब्धी दिन कठिनाइ हुने हुँदा यी प्रयासहरूलाई समन्वयात्मक किसिमबाट एकीकृत र सामन्जस्यपूर्ण किसिमले सञ्चालन गर्न सके मात्र अपेक्षित प्रतिफल पाउन सकिन्छ ।

बालश्रम निवारण र बालबालिकाको हक हित संरक्षणका लागि प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा संचालित आयोजना तथा कार्यक्रमहरूसँग तादात्म्यता राख्नुका साथै बालश्रम निवारणका लागि तय भएका नीति, कार्यक्रम र आयोजनाहरूबीच समन्वयात्मक तथा सामन्जस्यतापूर्ण सम्बन्ध कायम राख्न गुरुर्योजना उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ । निर्धारित समयभित्र बालश्रम निवारण गरी मुलुकलाई बालश्रम मुक्त तुल्याउन निरन्तर रूपमा योजनाबद्ध प्रयास हुन जरूरी भएकोले पनि यो गुरुर्योजना तर्जुमा गरिएको हो ।

४. गुरुर्योजनाको उद्देश्य

नेपालबाट सबै प्रकारको बालश्रम पूर्णरूपमा निवारण गरी मुलुकलाई बालश्रम रहित बनाउनु ।

५. गुरुर्योजनाको लक्ष्य

क) वि.स.२०७९ सम्ममा निकृष्ट र शोषणयुक्त प्रकारको बालश्रम निवारण गर्ने । यसका लागि आवश्यक पर्ने नीति, रणनीति तथा कानून पहिचान, संशोधन वा सुधार गर्ने ।

ख) वि.स. २०८२ सम्ममा सबै प्रकारका बालश्रम निवारण गर्ने । यसका लागि सार्वजनिक तथा सामाजिक संयन्त्र एवम् संरचनाहरूको संस्थागत क्षमता विकास गर्ने । त्यसैगरी सामाजिक पुनः एकीकरण र आर्थिक विकल्पहरू प्रदान गर्दै सरोकारवाला तथा लक्षित वर्गको सञ्जाल तथा समन्वय संरचना स्थापना, परिचालन र सशक्तिकरण गर्ने । साथै बालश्रम निवारणको लागि लक्षित साझेदारी कार्यक्रमलाई अभियानको रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।

६. लक्षित समूह

बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ को दफा ३ बमोजिम बालश्रमको दायरामा परेका र पर्न सक्ने सबै बालबालिकालाई यस गुरुर्योजनाले लक्षित गरेको छ । सबै प्रकारको बालश्रममा रहेका सबै बालबालिका यस गुरुर्योजनाका प्रत्यक्ष लाभान्वित समूह हुन् । यसैगरी बालश्रमको जोखिममा रहेका बालबालिका र बालश्रममा रहेका बालबालिकाका परिवार पनि यस गुरुर्योजनाका लक्षित समूहभित्र पर्दछन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १३८ वाट परिभाषित बालश्रम तथा महासन्धि नं. १८२ बाट परिभाषित निकृष्ट प्रकारको बालश्रम समेत गरी हरेक स्थानमा रहेका सबै प्रकृतिका बालश्रम र औपचारिक तथा अनौपचारिक क्षेत्रका ५देखि १७ वर्ष उमेर समूहका बालश्रमिकलाई यस गुरुयोजनाले लक्षित गरेको छ ।

बेचविखन तथा ओसारपसारमा परेका बालबालिकालाई बिशेष ध्यान दिँदै सरोकारवाला पक्षहरूको सुझाव र अघिल्लो राष्ट्रिय गुरुयोजनामा पहिचान गरिएका प्राथमिकतालाई समेत ध्यानमा राखी यस गुरुयोजनामा नेपाल सरकारले सूचना प्रकाशन गरी थपघट वा हेरफेर गर्न सक्नेगरी निम्नलिखित बालश्रमलाई खास लक्षित समूहको रूपमा पहिचान गरिएको छ ।

- (१) घरेलु बालश्रम,
- (२) बाल भरिया,
- (३) कृषि बालश्रम,
- (४) लागूपदार्थ सङ्कलन, बेचविखन तथा ओसारपसारमा संलग्न बालश्रम,
- (५) बुनाई बालश्रम,
- (६) ईट्टा उद्योगको बालश्रम,
- (७) खानी क्षेत्रको बालश्रम,
- (८) मनोरञ्जन क्षेत्रको बालश्रम (यौन शोषण समेत),
- (९) यातायात क्षेत्रको बालश्रम,
- (१०) जरी तथा बुट्टा भराईमा संलग्न बालश्रम,
- (११) छिमेकी देशमा पुऱ्याईएका बालश्रम,
- (१२) यान्त्रिक वा रासायनिक क्षेत्रमा काम गर्ने बालश्रम,
- (१३) माग्ने काम गरिरहेका बालश्रम,
- (१४) सडक व्यापारमा संलग्न बालश्रम,
- (१५) जडिबुटी सङ्कलन गर्ने बालश्रम,
- (१६) भौतिक पूर्वाधार क्षेत्रको बालश्रम तथा
- (१७) होटेल रेष्टुराँको बालश्रम।

बालश्रम माथिको निर्भरता र बालश्रम न्यूनीकरण गरी मर्यादित कार्य वातावरणको विकास गर्न प्रस्तुत राष्ट्रिय गुरुयोजनाले बालश्रममा संलग्न रहेका वा बालश्रमको जोखिममा रहेका बालबालिकाका अतिरिक्त तिनका परिवार र रोजगारदाता तथा काम गर्ने उमेर पुगेका सबै श्रमिकलाई लक्षित गरी कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।

७. गुरुयोजनाको रणनीति

यस गुरुयोजनामा वि.सं. २०८२ सम्ममा सबै प्रकारको बालश्रमको निवारण गर्ने मूल ध्येय प्राप्तिका लागि पाँचवटा प्रमुख रणनीति अवलम्बन गरी अपेक्षित नतिजा र सो प्राप्तिका लागि गर्नुपर्ने कार्यहरू पहिचान गरिएको छ । गुरुयोजनाको उद्देश्य, रणनीति, नतिजा तथा अनुगमन सूचक अनुसूची २ मा उल्लेख गरिएको छ।

रणनीति (१) बालश्रम निवारण सम्बन्धी नीतिगत, कानूनी र संस्थागत व्यवस्थामा सुधार गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।

बालश्रम निवारणका लागि गहन एवम् व्यावहारिक अध्ययन अनुसन्धान गरी सोका आधारमा आवश्यक पर्ने सबै राष्ट्रिय नीति एवम् कानूनमा संशोधन र आवश्यकता अनुसार नयाँ नीति तथा कानून तर्जुमा गरी सो अनुकूलको संरचना निर्माण गर्ने । आ.व. 2075/76 सम्ममा आवश्यक नीतिगत एवम् कानूनी सुधार गर्ने । बालश्रम निवारणका लागि जिम्मेवार निकाय तथा संस्थालाई बालश्रम निवारण कार्यमा मूलप्रवाहीकरण गरी पूर्ण जिम्मेवार बनाउने।

रणनीति (२) बालश्रम निवारणसँग सम्बद्ध सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।

बालश्रम निवारणका लागि काम गर्ने सरकारी, गैरसरकारी, निजी क्षेत्र र सामाजिक संघ संस्था तथा प्रतिष्ठान, बाल क्लब तथा सामाजिक संस्थाहरूको संस्थागत एवम् संरचनागत सुधारका साथै मानव संसाधनको क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गरी बालश्रम निवारणका लागि सवल एवम् अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने । यस्तो क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमले अप्रत्यक्ष लाभग्राही समूह समेतलाई समेट्नेछ। यस्ता क्षमता अभिवृद्धिको कार्यक्रम निरन्तर सञ्चालन भइरहने भएपनि गुरूप्रयोजनाको प्रारम्भदेखि मूलतः चौथो बर्ष (वि.सं. २०७९) सम्म सघन रूपमा सञ्चालन गरिनेछ ।

रणनीति (३) बालश्रममा परेका बालबालिकाको नियमित खोजी, अनुगमन, उद्धार, र पुनर्स्थापना गर्ने ।

ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्रमा बालश्रममा रहेका एवम् बालश्रमको जोखिममा रहेका बालबालिकाहरूको अवस्था पहिचान गर्न नियमित अनुगमन गरी उनीहरूलाई त्यस्तो अवस्थाबाट उद्धार गरी परिवार तथा समाजमा पुर्नस्थापना गरी बालश्रमको अवस्थाबाट मुक्त गर्ने । बालश्रममा प्रवेश गर्ने जोखिममा रहेका बालबालिकाको पहिचान गरी प्रतिरोधात्मक एवम् निरोधात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । पुनर्स्थापनाको लागि अल्पकालीन र दीर्घकालीन सेवा प्रदान गर्ने गरी सबै प्रदेश र स्थानीय तहमा निरीक्षण तथा अनुगमन संरचना निर्माण गर्ने । मुलुकका सबै स्थानीय तहमा बालबालिका पुर्नस्थापना केन्द्र स्थापना गर्ने।

रणनीति (४) प्रत्यक्ष लक्षित कार्यक्रम मार्फत बालश्रमको जोखिममा परेका बालबालिका तथा तिनका परिवारका लागि आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउने।

आर्थिक तथा सामाजिक कारणले आफ्ना बालबालिकालाई बालश्रममा पठाउन बाध्य परिवारहरूको पहिचान गरी त्यस्ता परिवारहरूलाई उपयुक्त विकल्प प्रदान गर्न लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । लक्षित कार्यक्रम मूलतः शिक्षा, सीप विकास, जीविकोपार्जनका बैकल्पिक उपाय जस्ता विषयमा केन्द्रीत गर्ने । विकासको मूल प्रवाहबाट पछाडि परेका परिवारलाई लक्षित गरी चेतनामूलक

कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । यस्ता लक्षित कार्यक्रमहरू बालश्रम पूर्ण रूपमा अन्त्य नभएसम्म सञ्चालन गरिनेछ।

रणनीति (५) सरोकारवालाहरू बीच सहकार्य, समन्वय र संजाल स्थापना गरी सञ्चालन गर्ने ।

बालश्रम निवारणमा क्रियाशील निकाय तथा संघ संस्थाहरूबीच समन्वय र समझदारी कायम गर्दै औपचारिक तथा अनौपचारिक सञ्जाल स्थापना गरी कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्ने ।

८. कार्यान्वयन संरचना

बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन २०५६ को दफा २३ ले “बालश्रम निवारण समिति” को व्यवस्था गरेको छ । बालश्रम निवारण गुरुयोजना कार्यान्वयनको प्रमुख जिम्मेवारी श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा गठित यस समितिको हुनेछ । समितिमा नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र बाल अधिकार संरक्षणमा संलग्न संघ संस्थाका प्रतिनिधिलाई समेत आमन्त्रण गर्न सकिनेछ । समितिले गुरुयोजना कार्यान्वयन गर्ने, सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग समन्वय गर्ने, साधन र स्रोत व्यवस्थापन एवम् संयोजन गर्ने, जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र सोको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी बालश्रम सम्बन्धमा राष्ट्रिय प्रतिवेदन तयार पार्नेछ । यस गुरुयोजनाको कार्यान्वयन अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न समितिले एउटा उपसमिति गठन गर्न सक्नेछ।

श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयमा रहेको बालश्रम हेर्ने शाखालाई सुदृढ गरी यो गुरुयोजना कार्यान्वयन गर्न सम्बद्ध निकायहरूसँग समन्वय गर्ने जिम्मा दिइनेछ । यस शाखाले समितिको सचिवालयको साथै सम्पर्क बिन्दुको काम पनि गर्नेछ ।

यसैगरी नेपाल सरकारका सम्बद्ध मन्त्रालयहरूमा निश्चित कार्यादेश र मार्गदर्शन सहित बालश्रम निवारण सम्पर्क बिन्दु स्थापना गर्न सकिनेछ । यस गुरुयोजनाको कार्यान्वयन संरचना अनुसूची ३ बमोजिम हुनेछ ।

९. कार्यान्वयन विधि र समयावधि

यस गुरुयोजना कार्यान्वयनका लागि श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयबाट छुट्टै कार्य योजना तयार गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ । यो गुरुयोजना २०७५ श्रावण १ गतेदेखि लागू भई २०८५ असार मसान्तसम्म कायम रहनेछ । गुरुयोजनाको कार्यान्वयन देहाय अनुसार गरिनेछ ।

क) रणनीति १ अनुसारको नीतिगत एवम् कानूनी व्यवस्था आ.व. २०७५/७६ सम्ममा भइसक्ने।

ख) रणनीति २ अनुसारको काम निरन्तर जारी रहने भएपनि मुख्य कामहरु वि.सं. २०७६ सम्ममा सम्पन्न भइसक्ने ।

ग) रणनीति ३ अनुसार बालश्रममा परेका बालबालिकाको नियमित खोजी, अनुगमन, उद्धार, र पुनर्स्थापना गर्ने काम गुरुयोजना कार्यान्वयनको शुरुवातदेखि नै सञ्चालन भई बालश्रम सम्बन्धी समस्या रहेसम्म जारी रहनेछ ।

घ) रणनीति (४) अनुसार प्रत्यक्ष लक्षित कार्यक्रम मार्फत बालश्रमको जोखिममा परेका बालबालिकाको परिवारका लागि आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउने कार्यक्रम निरन्तर रूपमा सञ्चालन गर्ने । वि.सं. २०८५ सम्म त्यस्ता घरपरिवारको आर्थिक सामाजिक पक्षमा सुधारको साथै जीविकोपार्जनमा सुधार हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

ङ) गुरुयोजना स्वीकृत हुनासाथ रणनीति ५ अनुसारका सरोकारवाला र हित समूहहरुको समन्वय सञ्जाल तथा आवश्यक संरचनाको निर्माण गरिनेछ ।

वि.सं. २०८५ आषाढ मसान्तसम्म जोखिममा रहेका बालबालिकाको अद्यावधिक तथ्याङ्कधार (Database) र गुरुयोजनाको उपलब्धि सहितको प्रतिवेदन तयार गरिनेछ ।

१०. जिम्मेवार निकाय,, अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका

गुरुयोजनाको सफल कार्यान्वयनका लागि सबै तहका सरकारी, गैरसरकारी र सामाजिक संघसंस्थाको सहयोग र प्रतिवद्धता आवश्यक छ । यसका लागि सरोकारवालाहरुको अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका अनुसूची ४ मा उल्लेख भएअनुसार हुनेछ ।

क) संघीय तह

गुरुयोजना कार्यान्वयन गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयको हुनेछ। गुरुयोजना कार्यान्वयनमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुने मन्त्रालयहरुमा महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक; शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि; संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन; स्वास्थ्य तथा जनसंख्या; सञ्चार तथा सूचना प्रविधि; परराष्ट्र र कृषि तथा पशुपन्छी विकास, भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण रहेका छन् । यसका अतिरिक्त केन्द्रीय निकायहरुमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय योजना आयोग र केन्द्रीय बालकल्याण समिति पनि पर्दछन् ।

संघीय तहका निकायहरुले आफ्नो नीति, कानून एवम् कार्यक्रमहरुमा बालश्रम निवारणको विषय मूलप्रवाहीकरण गरी बालमैत्री बनाउनेछन् । यी निकायहरुले बालश्रम निवारणलाई प्राथमिकता दिई यो गुरुयोजनाको कार्यान्वयनमा सघाउ पुऱ्याउने गरी आ-आफ्नो कार्यक्रम तर्जुमा एवम् कार्यान्वयन गर्नेछन् ।

ख) प्रदेश तह

बालश्रम निवारण गर्न प्रदेश सरकारको समेत महत्वपूर्ण जिम्मेवारी एवम् भूमिका हुनेछ । यो गुरुयोजनाको सफल कार्यान्वयनका लागि प्रदेशका सम्बन्धित मन्त्रालयले बालश्रम निवारण सम्बन्धमा अनुगमन, नीतिगत निर्देशन र आचारसंहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नेछन्। प्रदेश तहबाट बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति एवम् कानून विपरित नहुने गरी बालश्रम निवारण सम्बन्धमा आवश्यकतानुसार नीतिगत, कानूनी एवम् संस्थागत व्यवस्था हुन सक्नेछ ।

ग) स्थानीय तह

गुरुयोजना कार्यान्वयनमा स्थानीय तहको जिम्मेवारी र भूमिका गहन रहनेछ । घरपरिवारदेखि उद्योग प्रतिष्ठानसम्म बालश्रम भए नभएको अनुगमन गर्ने, बालश्रम निवारणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र स्थानीय स्तरमा चेतना अभिवृद्धि गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय तहको हुनेछ । ग्रामीण क्षेत्रबाट बालश्रम आपूर्ति हुने सम्भावना बढी भएकोले आपूर्ति नियन्त्रणको कार्य गाउँपालिकाले गर्नेछ भने बालश्रम उपभोग गर्ने क्षेत्र सामान्यतः शहर हुने भएकोले बालश्रम निषेध र निवारणको मुख्य जिम्मेवारी गाउँपालिका र नगरपालिकाहरूको रहनेछ ।

घ) नागरिक समाज,, गैर सरकारी संस्था,, सञ्चार क्षेत्र र प्राज्ञिक क्षेत्र

बालश्रम निवारणको सम्बन्धमा नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्था र सञ्चार जगतले खासगरी जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने । सरकारी निकायको समन्वयमा बालश्रममा परेका बालबालिकाको उद्धार गर्न सहयोग पुऱ्याउनुको साथै यस्ता बालबालिकालाई मनोपरामर्श जस्ता सेवा समेत प्रदान गर्ने । सामाजिक परिचालन, बालश्रम पहिचान र रिपोर्टिङ्गमा सहजीकरण तथा समाज र सरकार बीच सम्पर्क बिन्दुको रूपमा पनि यी क्षेत्रलाई जिम्मेवार बनाइनेछ । यसैगरी बालश्रम न्यूनीकरणका लागि अध्ययन अनुसन्धान गर्न प्राज्ञिक क्षेत्रलाई परिचालन गरिनेछ ।

ङ) व्यवसायिक तथा निजी क्षेत्र

बालश्रम निवारणका लागि व्यवसायिक तथा निजी क्षेत्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । बालश्रम माग हुने क्षेत्र भएकोले पनि बालश्रम निवारणका लागि यस क्षेत्रको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । बालबालिकालाई बालश्रममा नलगाउने प्रतिवद्धता जनाउने, बालश्रमिकले काम गरिरहेको भए पुर्नस्थापना गरिदिने, बालश्रमबाट पीडित बालबालिका र तिनका परिवारलाई बैकल्पिक रोजगारीको व्यवस्था गरिदिने जिम्मेवारी समेत यस क्षेत्रबाट बहन हुने अपेक्षा गरिएको छ । गुरुयोजना कार्यान्वयनमा सरकारलाई सहयोग गर्ने र बालश्रम निवारणका लागि स्थापित सञ्जाललाई सक्रिय गराउने भूमिका पनि यस क्षेत्रले खेल्नेछ ।

च) ट्रेड युनियन

बालश्रम निवारणमा ट्रेड युनियनहरूले खासगरी औपचारिक क्षेत्रमा बालश्रम भए नभएको पहिचान गर्ने, बालश्रम भएको भए तत्काल उद्धार र पुर्नस्थापनाका लागि सक्रिय रहने तथा बालश्रममा रहेका परिवारलाई रोजगारी प्रदान गर्न पहल गर्ने जस्ता भूमिका निर्वाह गर्नेछन् । टे«ड युनियनले व्यवसायिक, व्यापारिक तथा औद्योगिक क्षेत्र र समाजका बीच मध्यस्थताको भूमिका प्रभावकारी रूपमा खेल्न सक्ने हुनाले उनीहरूलाई यस्तो भूमिकामा परिचालन गरिनेछ ।

११. सूचना सम्प्रेषण

यो गुरुयोजनाको बारेमा सर्वसाधारणलाई समेत सुसूचित गर्न, गुरुयोजना कार्यान्वयनमा संलग्न सबै पक्षलाई जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउन तथा बालश्रम निवारणका कार्यक्रमहरूलाई सबैको जानकारीमा पुऱ्याउन सूचना सम्प्रेषणका कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरिनेछ। यस अन्तर्गत सूचना सम्प्रेषण, ज्ञान व्यवस्थापन, आधारभूत तथ्याङ्क व्यवस्थापन, स्रोत केन्द्र व्यवस्थापन जस्ता कार्यक्रम तर्जुमा गरी सञ्चालन गरिनेछ ।

१२. लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीता

नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको नीतिको आधारमा यस गुरुयोजनाले लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीतालाई पूर्ण रूपमा सम्मान गर्नेछ । बालश्रम निवारण गर्ने आयोजना र कार्यक्रममा यो नीतिलाई सूचकको रूपमा विकास गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।

१३. स्रोत व्यवस्थापन

यस गुरुयोजनाको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने साधन स्रोतको व्यवस्था सम्बद्ध सबै पक्षसँग समन्वय गरी नेपाल सरकारले गर्नेछ । सो को लागि आवश्यकता अनुसार विकासका साझेदारहरूको सहयोग समेत परिचालन गर्न सक्नेछ । बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ को दफा २४ बमोजिमको बालश्रम निवारण कोषलाई समेत यस गुरुयोजना कार्यान्वयनका लागि उपयोग गर्न सकिनेछ । गुरुयोजनामा उल्लेखित कार्यक्रम एवम् क्रियाकलाप कार्यान्वयनका लागि श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयका साथै विषयगत मन्त्रालयहरूले आ-आफ्नो कार्यजिम्मेवारी बमोजिम वार्षिक बजेट अनुमान पेश गर्नेछन् । सो समेतका आधारमा अर्थ मन्त्रालयले बजेट व्यवस्था गर्नेछ ।

१४. अपेक्षित नतिजा

गुरुयोजना कार्यान्वयन भएपछि नेपाली समाजबाट सबै प्रकारका बालश्रम निवारण हुने अपेक्षा गरिएको छ । यसबाट देहाय बमोजिमको नतिजा हासिल हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

(१) नेपालको संविधानले परिलक्षित गरेको बालश्रम मुक्त समाज निर्माणका लागि बालश्रम सम्बन्धी सामाजिक संस्कारमा अनुकूल परिवर्तन आई बालबालिकालाई बालश्रममा पठाउने प्रवृत्ति अन्त्य हुनेछ ।

(२) बालश्रममा रहेका बालबालिका सामाजिक तथा आर्थिक रुपमा समाजमा एकीकरण हुनेछन् । फलस्वरुप: उनीहरु बालश्रमबाट मुक्त हुनेछन् ।

(३) बालश्रम सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता पूरा भई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नेपालको प्रतिष्ठा उँचो हुनेछ ।

(४) अन्ततः नेपाल बालश्रम निवारण भएको राष्ट्र बन्नेछ ।

१५. सम्भाव्य जोखिम, त्यसको प्रभाव र जोखिम न्यूनीकरणको उपाय

गुरुयोजना कार्यान्वयन गर्ने क्रममा हुन सक्ने केही जोखिम अनुसूची ५ मा पहिचान गरिएको छ । उल्लिखित जोखिम न्यूनीकरण गर्न रणनीति र नतिजाको व्यावहारिकता, कार्यान्वयन संरचनाको सरलीकरण तथा जिम्मेवारी र भूमिकाको विशिष्टिकरणमा ध्यान दिइएको छ । यति हुँदा हुँदै पनि सम्भाव्य जोखिमलाई पूर्णतः नकार्न नसकिने हुँदा सम्भावित जोखिम विश्लेषण गरी न्यूनीकरणका उपायहरु पहिचान गरिएको छ । कानून निर्माण, साधन स्रोत परिचालन, सम्बद्ध संस्थागत संयन्त्रको सक्रियता र प्रभावकारिता, व्यावसायिक क्षेत्र लगायत सम्बद्ध निकायहरुको प्रतिवद्धता र क्षेत्रमा जोखिम आउन सक्ने देखिन्छ । समयमै सम्भाव्य सामाजिक संस्कार एवम् प्रवृत्ति सुधारका जोखिम पहिचान गरी त्यसको प्रभाव न्यूनीकरण गर्न सकिने अपेक्षा गरिएको छ ।

१६. अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणाली

गुरुयोजनाको कार्यान्वयनलाई निरन्तर रुपमा अनुसूची ६ मा उल्लेख भए अनुसार अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी प्रत्येक आर्थिक वर्षमा प्रतिवेदन तयार गर्ने व्यवस्था मिलाईनेछ ।

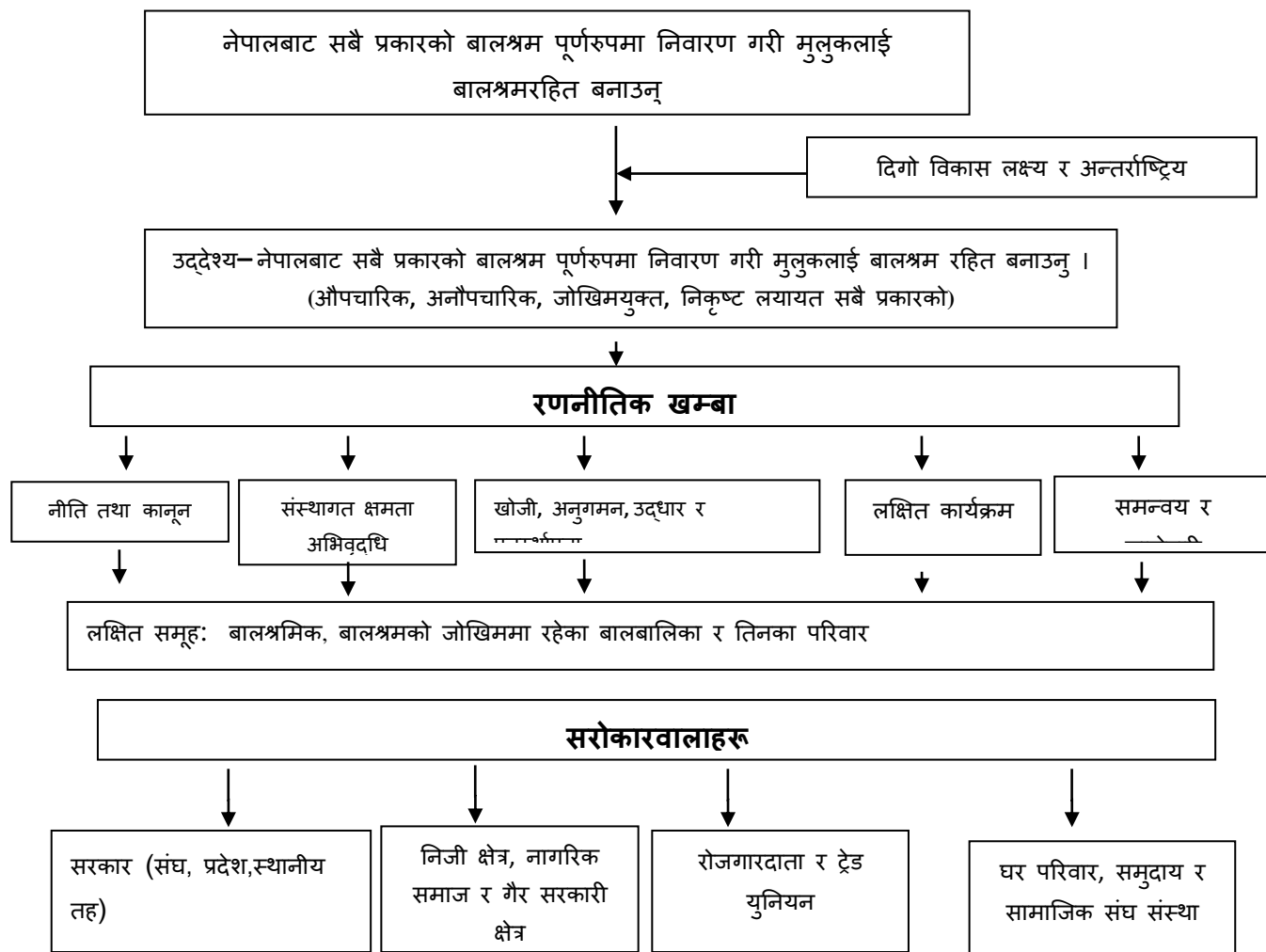
गुरुयोजनाको बस्तुगत अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन तयारी गर्ने मूल जिम्मेवारी बालश्रम निवारण समितिको हुनेछ । गुरुयोजना अन्तर्गत सञ्चालन हुने आयोजना वा कार्यक्रमहरुको आयोजना वा कार्यक्रमगत अनुगमन मूल्याङ्कनका साथै समग्र अनुगमन र मूल्याङ्कन पनि गरिनेछ । गुरुयोजनाको कार्यान्वयन संरचना तयार पार्न, आयोजना तर्जुमा गर्न र कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न व्यवस्थित र वस्तुगत सूचकयुक्त प्रणाली स्थापना गरिनेछ । यसका लागि बालश्रम निवारण समितिले सरकारी, गैह्रसरकारी र निजी क्षेत्रको समेत सहभागिता हुने गरी अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणालीको लागि सूचक, प्रविधि, प्रक्रिया तथा प्रतिवेदन प्रणाली उल्लेख भएको एउटा निर्देशिका तयार गर्नेछ । उक्त निर्देशिकामा बालश्रम निवारण सम्बन्धमा नियमित अध्ययन, अनुगमन तथा अवलोकन, पुनरावलोकन तथा

तेस्रो पक्षद्वारा स्वतन्त्र मूल्याङ्कन गर्ने पद्धतिको बारेमा समेत उल्लेख गरिनेछ । सोही निर्देशिका बमोजिम अनुगमन, मूल्याङ्कनका साथै आवधिक प्रतिवेदन तयार गरिनेछ।

अनुसूची 1

बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजनाको अवधारणागत खाका

अनुसूची २

बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजनाको उद्देश्य, रणनीति, नतिजा तथा अनुगमन सूचक

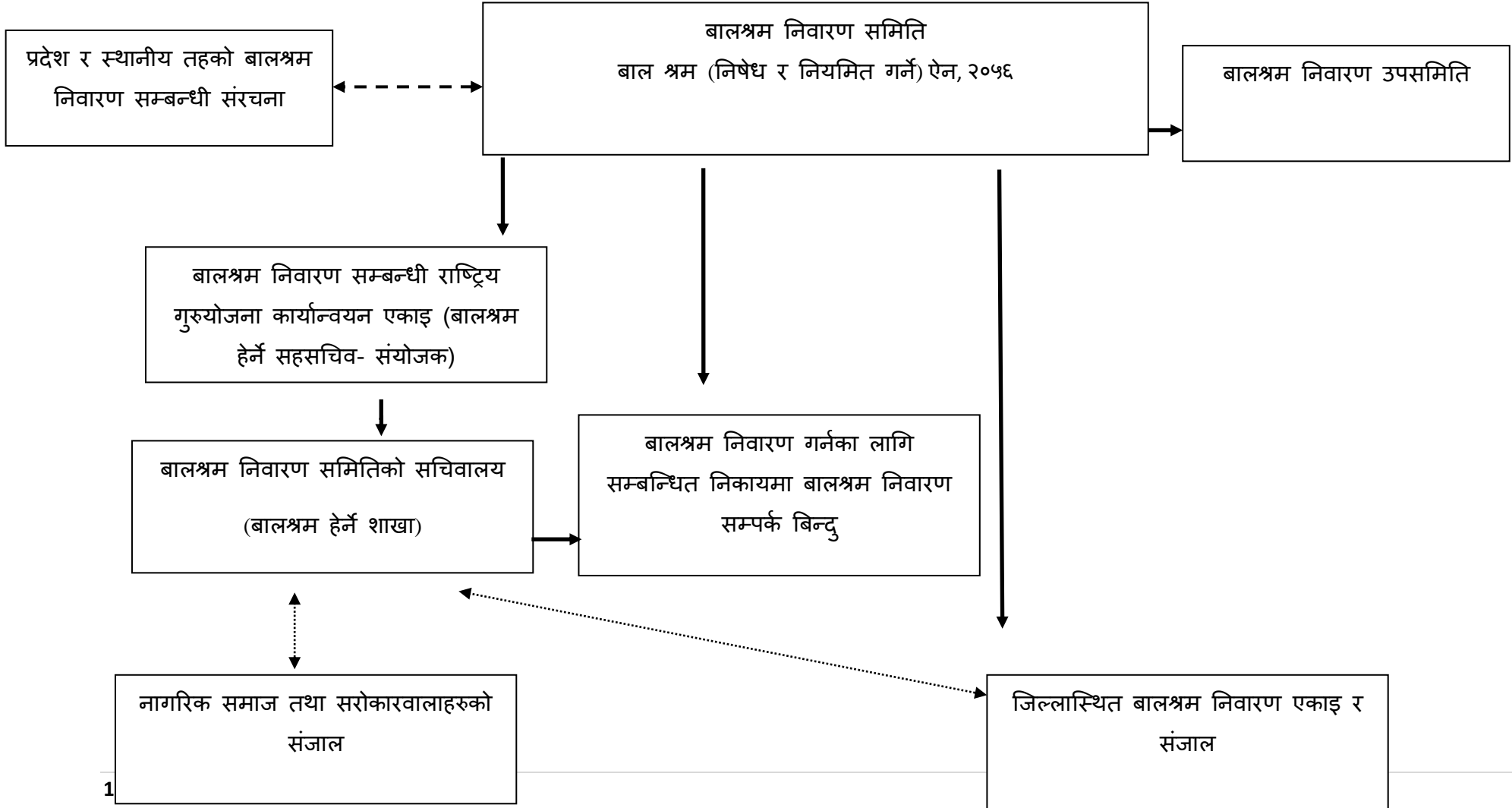
उद्देश्य:- नेपालबाट सबै प्रकारको बालश्रम पूर्णरूपमा निवारण गरी मुलुकलाई बालश्रमरहित बनाउनु ।		
● परिमाणात्मक लक्ष्य (Target)		
क) निकृष्ट र शोषणयुक्त बालश्रम वि.स. २०७९ सम्ममा निवारण गर्ने ।		
ख) सबै प्रकारका बालश्रम वि.स. २०८२ सम्ममा निवारण गर्ने ।		
रणनीति	नतिजा	अनुगमन सूचक
रणनीति (१) बालश्रम निवारणसँग सम्बन्धित नीतिगत, कानूनी र संस्थागत सुधार गर्ने ।	नतिजा १.१ - बालश्रम सम्बन्धी नीति र कानूनको पुनरावलोकन, संशोधन वा नयाँ नीति तर्जुमा भएको हुने ।	● बालश्रम सम्बन्धी नीति तथा कानूनको संख्या ।
	नतिजा १.२ - आवश्यक संस्थागत संरचना र मानव स्रोतसाधनको व्यवस्था भएको हुने ।	● तीनवटै तहको संस्थागत संरचना, बजेट, स्रोतसाधन र जनशक्ति व्यवस्था ।
	नतिजा १.३ - बालश्रमसँग सम्बन्धित खण्डिकृत (Disagregated) तथ्याङ्क र सूचना उपलब्ध भई प्रयोग भएको हुने ।	● बालश्रम सम्बन्धी तथ्याङ्काधार । ● सम्बद्ध निकायका प्रकाशित सामग्री ।
रणनीति (२) बालश्रम निवारणसँग सम्बद्ध सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।	नतिजा २.१ - तीनवटै तहका सरकारी निकाय र सम्बद्ध सबै सरोकारवालाको क्षमता अभिवृद्धि भई गुरुयोजना कार्यान्वयन प्रभावकारी भएको हुने ।	● तीनै तहका सरकारका बालश्रम निवारण कार्ययोजना। ● सम्बन्धित सरोकारवालाको बार्षिक प्रगति प्रतिवेदन
रणनीति (३) बालश्रममा परेका	नतिजा ३.१ - विभिन्न क्षेत्रमा रहेका बालश्रमिकको पहिचान र खोजी गरी उनीहरूको अवस्था एकीन भएको	● पहिचान भएका बालश्रमिकको तथ्याङ्क तथा सूचना ।

बालबालिकाको नियमित खोजी, अनुगमन, उद्धार र पुनर्स्थापना गर्ने ।	हुने ।	<ul style="list-style-type: none"> • अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन ।
	नतिजा ३.२ – एकीन भएका बाल श्रमिकहरूको उद्धार गरी परिवार तथा समाजमा पुनर्स्थापना भएको हुने ।	<ul style="list-style-type: none"> • विद्यालय प्रतिवेदन, विद्यालयमा भर्ना र टिक्ने विद्यार्थीको संख्या र प्रतिशत आदि । • परिवार र समाजमा पुर्नस्थापित बालबालिकाको संख्या
	नतिजा ३.३ निश्चित मापदण्डका आधारमा स्थानीय तह तथा जिल्लाहरू बालश्रम मुक्त घोषणा भएका हुने ।	<ul style="list-style-type: none"> • बालश्रम मुक्त घोषणा सम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्ड। • प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट सञ्चालन भएका अनुगमन तथा निरीक्षणको संख्या र प्रतिवेदन । • बालश्रम मुक्त घोषणा गरिएका स्थानीय तह तथा जिल्लाहरूको संख्या ।
	नतिजा ३.४ औपचारिक वा अनौपचारिक क्षेत्रमा नियमित अनुगमन गरी दोषीलाई कानून बमोजिम कारबाही हुने ।	<ul style="list-style-type: none"> • अनुगमन एवम् मूल्याङ्कन प्रतिवेदन । • कारबाहीको संख्या ।
रणनीति (४) प्रत्यक्ष लक्षित कार्यक्रम मार्फत बालश्रमको जोखिममा परेका बालबालिका तथा तिनका परिवारका लागि रोकथाममूलक कार्यक्रम र आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउने।	नतिजा ४.१ लक्षित परिवारमा बालश्रम निवारण सम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धि भएको हुने ।	<ul style="list-style-type: none"> • जनचेतना कार्यक्रमको संख्या। • लाभान्वित घरपरिवारको संख्या ।
	नतिजा ४.२ – विशेष परिस्थिति भएका बालश्रमलाई उनीहरूको आवश्यकता पहिचान गरी सोही अनुसार कार्यक्रम सञ्चालन गरेर उनीहरूको आवश्यकता पूरा	<ul style="list-style-type: none"> • विशेष लक्षित कार्यक्रमहरूको संख्या । • विशेष परिस्थिति भएका बालश्रमिकहरूको संख्या ।

	गरिएको हुने ।	
	नतिजा ४.३ - विशेष अवस्थाका बालश्रमिकहरू क्रमश घट्दै गएको हुने ।	<ul style="list-style-type: none"> • बाल श्रमिकहरूको संख्या । • बाल श्रमिक सम्बन्धी सर्वेक्षण प्रतिवेदन ।
	नतिजा ४.४ - बालबालिकामा बालश्रम विरुद्ध मनोविज्ञानको विकास भएको हुने ।	<ul style="list-style-type: none"> • मनोपरामर्श सेवा प्राप्त बालबालिकाको संख्या ।
रणनीति (५) सरोकारवालहरू बीच सहकार्य, समन्वय र सञ्जाल स्थापना एवम् सञ्चालन गर्ने।	नतिजा ५.१ - बालश्रम निवारणका लागि सक्रिय सरोकारवालाहरूको समन्वय संरचना, सञ्जाल निर्माण र परिचालन भएको हुने ।	<ul style="list-style-type: none"> • सामाजिक सञ्जालसम्बन्धी सूची तथा विवरण । • मूल्याङ्कन प्रतिवेदनहरू। • सञ्जाल सञ्चालन निर्देशिका ।
	नतिजा ५.२ - सामाजिक सञ्जाल परिचालनका राष्ट्रिय मापदण्डहरू निर्धारित हुने ।	<ul style="list-style-type: none"> • सामाजिक सञ्जाल सम्बन्धी मार्गदर्शन र कार्यविधि । • प्रगति प्रतिवेदन । • बालश्रम सम्बन्धी समग्र प्रगति प्रतिवेदन ।
	नतिजा ५.३ - सञ्जालका सदस्यहरूबीच सञ्चालन हुने साझेदारीका कार्यक्रमहरू पहिचान भई समन्वयात्मक तथा दोहरोपना नहुने गरी कार्यक्रम भएको सञ्चालन हुने ।	<ul style="list-style-type: none"> • प्रतिवेदन तथा दस्तावेजहरू । • समग्र मूल्याङ्कन प्रतिवेदन ।

अनुसूची ३

बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजनाको कार्यान्वयन संरचना

अनुसूची ४

गुरुयोजना कार्यान्वयनमा सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूको अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका

क्र.सं.	निकाय	अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका
क	संघीय तह	
१	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> • गुरुयोजना कार्यान्वयनको अगुवाई गर्ने र समग्र जिम्मेवारी लिने । • गुरुयोजना कार्यान्वयन कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गराउने । • सरकार र साझेदारहरूसँग समन्वय गरी स्रोत व्यवस्थापन गर्ने । • बालश्रम निवारणका लागि आवश्यक कानून तथा मापदण्ड तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने गराउने । • तीनवटै तहका सरकार तथा अन्य निकायबीच आवश्यक समन्वय गर्ने गराउने । • वि.सं. २०८२ सम्म सबै प्रकारका बालश्रम निवारण हुने सुनिश्चितता प्रदान गर्ने।
२	महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> • गुरुयोजना अनुसार बालश्रम निवारण गर्न बालबालिका सम्बन्धी ऐन, नियम, नीति र कार्यक्रमहरूलाई पुनरावलोकन गर्ने । • बालबालिका केन्द्रीत कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा बालश्रम निवारणलाई प्राथमिकता दिने । • बालश्रम निवारण सम्बन्धी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न सक्रियता देखाउने । • मन्त्रालय अन्तर्गतका निकायहरूलाई बालश्रम निवारणका लागि प्रेरित गर्ने । • जिल्ला बालकल्याण समितिलाई बालश्रम निवारणका लागि परिचालन गर्ने ।
३	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> • बालश्रममा परेका सबै बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गराई पढाईमा निरन्तरता दिने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । • अनिवार्य एवम् निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी मौलिक हकलाई कार्यान्वयन गर्ने र सबै बालबालिका विद्यालयमा जाने वातावरण सिर्जना गर्ने । • बालश्रमिक एवम् बालश्रमको जोखिममा परेका बालबालिकालाई लक्षित गरी विशेष छात्रवृत्ति कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

क्र.सं.	निकाय	अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका
		<ul style="list-style-type: none"> उमेर र क्षमता अनुसार बालश्रममा संलग्न बालबालिकालाई आवश्यकतानुसार अनौपचारिक शिक्षा तथा सीपमूलक तालिम उपलब्ध गराउने ।
४	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> स्थानीय विकास सम्बन्धी नीति, योजना र कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयनका सन्दर्भमा समन्वय गर्दा बालश्रम निवारण गर्ने उद्देश्यलाई सहयोग पुर्याउने। बालश्रममा संलग्न बालबालिका र जोखिममा रहेका बालबालिकाका परिवार र बालश्रम जोखिमयुक्त समुदायमा लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गराउने । बालश्रम जोखिमयुक्त समुदायका अभिभावकहरूलाई मर्यादित रोजगारी सिर्जना गर्न उत्प्रेरित गर्ने । स्थानीय तहलाई बालमैत्री बनाउन पहल गर्ने । स्थानीय तहमा बालश्रम निवारणसम्बन्धी आचारसंहिता वा यस्तै अन्य उपाय अवलम्बन गर्न गराउन आवश्यक समन्वय गर्ने गराउने ।
५	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> बाल श्रमिकको पुनर्स्थापनाका लागि सहजीकरण गर्न स्वास्थ्य सेवामा सहज पहुँच सुनिश्चित गर्ने गराउने। व्यवसायिक यौनजन्य शोषणमा परेका बालबालिकाहरूलाई आवश्यक सेवा एवम् सहयोग उपलब्ध गराउने । बालश्रममा परेका बालबालिकालाई उनीहरूको आवश्यकता अनुसार स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने ।
६	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> बालश्रम निवारण सम्बन्धी सवालहरूमा सूचना सम्प्रेषण गर्न प्राथमिकता दिने । जनचेतना अभिवृद्धि गर्न र व्यवहारगत परिवर्तन ल्याउन सञ्चार क्षेत्रसँग सहकार्य गर्ने । सञ्चार नीतिमा बालश्रम निवारणको प्रावधान राख्ने ।
७	परराष्ट्र मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> बेचविखन तथा ओसारपसारमा परेका बालबालिकाहरूलाई पुनर्स्थापना गर्न र कानूनी सवाल, अभिलेखन र आवश्यकतानुसार क्षतिपूर्ति सम्बन्धी विषयहरू सम्बोधन गर्न

क्र.सं.	निकाय	अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका
		<p>विदेशस्थित सम्बन्धित नेपाली नियोगहरूलाई परिचालन गर्ने ।</p> <ul style="list-style-type: none"> बालश्रमसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी सम्झौता कार्यान्वयनका लागि आवश्यक समन्वय गर्ने ।
८	कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> बालश्रममा परेका बालबालिकाका परिवारका समस्या न्यूनीकरण गर्न प्राथमिकता दिने । कृषि क्षेत्रलाई बालश्रमरहित बनाउन आवश्यक कार्य गर्ने ।
९	भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> बाध्यकारी श्रममा रहेका बालबालिका र तिनका परिवार लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गराउने । गरिवी निवारण लक्षित कार्यक्रममा बालश्रम सम्बन्धी कार्यक्रममा आवद्ध गर्ने । बालश्रम निवारणको लागि प्रतिवद्ध भई सो का लागि सहयोग पुग्ने गरी कार्यक्रम तर्जुमा र सञ्चालन गर्ने ।
१०	राष्ट्रिय योजना आयोग	<ul style="list-style-type: none"> आवधिक तथा बार्षिक कार्यक्रममा बालश्रम निवारण सम्बन्धी पर्याप्त कार्यक्रम समावेश गर्ने । गुरुयोजनाको अवधिभर बालश्रम निवारणका लागि स्वीकृत भएका कार्यक्रम, तिनको स्थिति र उपलब्धी सहितको बार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्ने गराउने। योजना तथा कार्यक्रमको मार्गदर्शनमा बालश्रम निवारणको प्रावधान राख्ने । नेपालमा बालश्रमको अवस्था बारे सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गरी अद्यावधिक तथ्याङ्क संकलन तथा प्रकाशन गर्ने ।
११	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग	<ul style="list-style-type: none"> बालबालिकाकाको अधिकार संरक्षण र बालश्रमका मामिलाहरूलाई प्राथमिकता दिने र बार्षिक प्रतिवेदनमा समावेश गर्ने ।
१२	नेपाल प्रहरी	<ul style="list-style-type: none"> बेचविखन तथा ओसारपसारमा परेका बालबालिका र बालश्रमका मुद्दाहरूको प्रभावकारी अनुसन्धान गर्ने । बालश्रममा परेका बालबालिकाहरूको उद्धार गरी अभियोजनको लागि पठाउने । बेचविखन तथा ओसारपसारमा परेका वा अन्य कारणले व्यवसायिक यौन शोषणमा

क्र.सं.	निकाय	अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका
		<p>परेका बालबालिकालाई उद्धार गरी उपयुक्त हेरविचार सहित सम्बन्धित निकायमा पठाउने ।</p> <ul style="list-style-type: none"> नेपाल प्रहरीको सचेतना सम्बन्धी कार्यक्रममा बालश्रम निवारणका कार्यक्रम समावेश गर्ने।
१३	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	<ul style="list-style-type: none"> बालश्रम सम्बन्धी कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने जिम्मेवारी भएका सरकारी निकायहरूबीच समन्वय गर्ने । बालश्रम निवारणका लागि न्यायालयबाट दिईएको आदेश कार्यान्वय गर्ने गराउने। बालश्रम निवारण सम्बन्धी अन्य कार्य गर्ने ।
१४	केन्द्रीय बाल कल्याण समिति	<ul style="list-style-type: none"> बालबालिकालाई बालश्रममा प्रवेश गर्नबाट रोक लगाउन बालसंरक्षण प्रणालीलाई सुदृढ बनाउने गरी संस्थागत क्षमता विकास गर्ने गराउने । बालबालिका सम्बन्धी संरक्षण, विकास र कल्याणकारी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने गराउने।
ख. प्रदेश तह		
१५	प्रदेश सरकार	<ul style="list-style-type: none"> नेपाल सरकारले तर्जुमा गरेको राष्ट्रिय नीति, कानून तथा मापदण्डको आधारमा स्थानीय तहसँग समन्वय गरी प्रदेशस्तरीय नीति, रणनीति, कानून र मापदण्ड तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने । प्रदेशस्तरीय सरकारी तथा गैरसरकारी कार्यालयहरूबाट सञ्चालन भएका कार्यक्रमहरूको समन्वय गर्ने । प्रदेशमा भएका स्रोतसाधन तथा विशेषज्ञता परिचालन गर्ने । बालश्रम निवारणका लागि आवश्यक सञ्जाल निर्माण गरी क्रियाशील बनाउने ।
१६	प्रादेशिक कार्यालयहरू	<ul style="list-style-type: none"> बालश्रम निवारणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । बालश्रमसम्बन्धी नियम कानूनको नियमन गर्ने ।
१७	प्रदेश संरचना तथा प्रदेश स्तरीय अन्य संस्थाहरू	<ul style="list-style-type: none"> प्रदेश स्तरीय सामाजिक, राजनीतिक तथा निजी क्षेत्रले बालश्रम निवारणका काममा सघाउ पुर्याउने ।

क्र.सं.	निकाय	अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका
		<ul style="list-style-type: none"> प्रदेश स्तरीय नागरिक समाज, सञ्चार क्षेत्र, निजी क्षेत्र लगायत सबै क्षेत्रले बालश्रम निवारण गर्ने लक्ष्यलाई आत्मसात गरी आफ्ना काम, कारोबार र व्यवसाय सञ्चालन गर्ने।
ग.	जिल्ला/ स्थानीय तह	
१८	जिल्ला समन्वय समिति	<ul style="list-style-type: none"> बालश्रम निवारण सम्बन्धी कार्यक्रमको समन्वय गर्ने । स्थानीय तहमा बालश्रम निवारण सम्बन्धी क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न आवश्यक सहजीकरण गर्ने ।
१९	श्रम तथा रोजगार कार्यालय	<ul style="list-style-type: none"> कार्यस्थल अनुगमन र निरीक्षण गर्ने । बालश्रम सम्बन्धी मुद्दाहरुको अनुसन्धान गरी अभियोजनको लागि पठाउने । प्रचलित कानून बमोजिम अन्य कार्य गर्ने ।
२०	जिल्ला बालकल्याण समिति	<ul style="list-style-type: none"> जिल्ला तहमा बालश्रम न्यूनीकरण गर्ने उपायहरु पहिचान गरी आवश्यक समन्वय गर्ने। बालश्रम सम्बन्धी तथ्याङ्क नियमित रुपमा सम्बन्धित निकायमा पठाउने ।
२१	गाउँपालिका तथा नगरपालिका	<ul style="list-style-type: none"> गाउँ तथा नगर क्षेत्रमा भएका बालश्रम पहिचान र पुनस्थापनाका लागि सहयोग गर्ने । जोखिममा परेका बालबालिकालाई उद्धार गर्न पहल गर्ने । बालश्रम निवारणका लागि गाउँ र नगरस्तरीय चेतनामूलक अभियान चलाउने र प्रचारप्रसार गर्ने। बालश्रमसम्बन्धी तथ्याङ्क अद्यावधिक गरी राख्ने । गाउँपालिका तथा नगरपालिकालाई बालश्रममुक्त क्षेत्र घोषणा गर्ने ।
घ.	नागरिक समाज तथा गैर-सरकारी क्षेत्र	

क्र.सं.	निकाय	अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका
२२	राष्ट्रिय तथा स्थानीय सञ्चार माध्यम	<ul style="list-style-type: none"> • बालश्रम निवारणका लागि नियमित रूपमा सूचना प्रवाह गर्ने । • समाचार वा सूचना सम्प्रेषण गर्दा बालश्रम निवारणलाई प्राथमिकता दिने । • सार्वजनिक हित अन्तर्गत बालश्रम निवारण सम्बन्धी सूचना प्रसारण गर्ने ।
२३	गैर-सरकारी संस्थाहरु	<ul style="list-style-type: none"> • गुरुयोजनाको कार्यान्वयनका लागि सरकारसँग सहकार्य गर्ने । • बालश्रम निवारणका लागि सामाजिक परिचालन गर्ने । • बालश्रम पहिचान, उद्धार, पुर्नस्थापन जस्ता काममा सघाउ पुऱ्याउने । • आश्रय स्थल, कानूनी सेवा जस्ता आधारभूत सेवाहरु प्रवाह गर्न सहजीकरण गर्ने ।
२४	नागरिक समाज	<ul style="list-style-type: none"> • बालअधिकार संरक्षण एवम् बालश्रम निवारणका लागि सामाजिक जागरण ल्याई समुदायमा बालश्रम विरुद्ध अभिमत सिर्जना गर्ने । • बालश्रमसँग सम्बन्धित सवालहरु सरकारी निकायसम्म पुऱ्याउने । • बालश्रम विरुद्ध साझा अवधारणा निर्माण र प्रसारमा अगुवाइ गर्ने । • सरकार, राज्य र समाजलाई बालश्रम विरुद्ध प्रबुद्ध राय सुझाव प्रदान गर्ने र उपयुक्त दबाब सिर्जना गर्ने । • बालश्रम सम्बन्धी कानून सुधारका लागि पक्षपोषण, सूचना प्रवाह गर्ने । • बालश्रमिक एवम् जोखिममा रहेका बालबालिका पहिचान गरी कानूनी सहायता प्रदान गर्न पहल गर्ने ।
२५	बाल अधिकार संरक्षण सम्बन्धी अन्य संयन्त्र	<ul style="list-style-type: none"> • विभिन्न क्षेत्रमा जोखिममा रहेका बालबालिकाको संरक्षणका लागि सरकार र सम्बन्धित निकायलाई सहयोग गर्ने तथा तोकिएको मापदण्डको अधीनमा रही बालबालिकाको निगरानी गर्ने । • बालश्रममा रहेका बालबालिका पहिचान गर्ने र तिनीहरुको पुनर्स्थापनाका लागि सम्बन्धित निकायमा पहल गर्ने । • बालबालिकाको मनोबल बढाउन र उनीहरुको मानसिक अवस्था सुदृढ राख्न उनीहरुलाई आवश्यक परामर्श दिने ।

क्र.सं.	निकाय	अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका
		<ul style="list-style-type: none"> सरकारी निकाय र अन्य संयन्त्रसँग सहकार्य एवम् सहयोग गर्ने।
ड	व्यावसायिक तथा निजी क्षेत्र	
२६	निजी वा व्यावसायिक क्षेत्र (रोजगारदाता)	<ul style="list-style-type: none"> बालश्रम नराश्रम र उपभोग नगर्ने प्रतिवद्धता सार्वजनिक रूपमा जनाउने । बालश्रम राखिएको भए उचित रूपमा समाजमा पुनस्थापना गर्न सघाउने । बालश्रमबाट पीडितहरुलाई रोजगारी र जीवनयापनका विकल्पहरु प्रदान गर्ने । गुरुयोजना कार्यान्वयनमा सघाउ पुर्याउने । बालश्रम निवारणसम्बन्धी नीति, ऐन, कानून एव मापदण्ड पूर्ण पालना गर्ने र आफ्ना क्षेत्रका सदस्यहरुलाई पालना गर्ने गराउने । बालश्रम निवारण बारे समाजमा सचेतना अभिवृद्धि गर्न प्राज्ञिक र व्यावसायिक उपायहरु अवलम्बन गर्ने ।
२७	ट्रेड युनियन	<ul style="list-style-type: none"> बालश्रम निवारण गर्न युनियनका सदस्यहरु परिचालन गर्ने । बालश्रममा नलगाउने र लगाएको भए पुनस्थापना गर्न सघाउने ।
२८	प्राज्ञिक क्षेत्र (विश्वविद्यालय, कलेज, विद्यालय आदि)	<ul style="list-style-type: none"> बालश्रम निवारणका लागि ज्ञान तथा सचेतना अभिवृद्धि गर्न अध्ययन अनुसन्धान गर्ने । शैक्षिक पाठक्रममा बालश्रम निवारण सम्बन्धी विषयहरु समावेश गर्न पहल गर्ने ।
च	समाज	
२९	बाल क्लब	<ul style="list-style-type: none"> बालश्रम निवारणका लागि घर, परिवार र समुदायमा सचेतना अभिवृद्धि गर्ने र दौंतरीलाई बालश्रम हुनबाट जोगाउन उत्प्रेरित र सजग बनाउने । बालश्रम विरुद्धको संबैधानिक अधिकार प्रति सचेत गराउन आफ्नो पहुँचका बालबालिकालाई सु-सूचित गर्ने । आफ्ना क्षेत्रमा कसैले बालश्रमिक राखेको पाइएमा वा कुनै बालबालिका बालश्रमको जोखिममा भएको पाइएमा सम्बन्धित निकायलाई जानकारी गराउने ।
३०	समाज र सामाजिक संस्थाहरु	<ul style="list-style-type: none"> बालश्रमलाई सामाजिक अपराध र मानवीय शोषणको रूपमा हेर्ने संस्कारको विकास

क्र.सं.	निकाय	अपेक्षित जिम्मेवारी र भूमिका
		<p>गर्ने।</p> <ul style="list-style-type: none"> • सरकारी र गैर सरकारी निकायबाट बालश्रम निवारणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सहयोग पुऱ्याउने । • बालश्रमको जोखिममा रहेका घरपरिवारलाई सम्झाउने र आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित निकायको सम्पर्कमा पुऱ्याउने । • समाजको कुनै पनि घर, परिवार, समुदायले बालश्रम नराख्ने, राखेको भए उचित रूपमा व्यवस्थापन गरी उनीहरूलाई समाजमा एकीकरण गर्ने ।

अनुसूची ५

सम्भावित जोखिम, प्रभाव र जोखिम न्यूनीकरणका उपाय

क्र.सं.	कार्यान्वयन जोखिम	सम्भावना	प्रभाव	न्यूनीकरणका उपाय
१	बालश्रम निवारण सम्बन्धी कानून तर्जुमा एवम् संशोधन गर्ने विषयले उच्च प्राथमिकता पाउन नसक्ने अवस्था ।	न्यून	उच्च	– समयमै कानून तर्जुमा वा संशोधनका लागि आवश्यक समन्वय गर्ने।
२	बालश्रम निवारण समितिको सक्रियता अपेक्षा गरिए बमोजिम नहुन सक्ने ।	न्यून	उच्च	– कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम नियमित बैठक सञ्चालन गरी सम्बद्ध निकायको कार्यजिम्मेवारी अनुसार कार्यक्रम सञ्चालनका साथै आवश्यकता अनुसार उपसमिति गठन गरी क्रियाशील गराउने।
३	गुरुयोजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत अपेक्षित रूपमा उपलब्ध नहुन सक्ने ।	मध्यम	उच्च	– श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयले अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगसँग छलफल र सहकार्य गरेर पर्याप्त साधन स्रोत जुटाउने । – बहुबर्षीय आयोजनाको रूपमा कार्यक्रम तय गरी स्रोत प्राप्त गर्ने । – विकास साझेदारबाट सहयोग जुटाउन पहल गर्ने ।
४	बालश्रम निवारण गर्ने सन्दर्भमा रोजगारदाताको तर्फबाट अपेक्षित प्रतिबद्धता र सक्रियताको कमी हुनसक्ने ।	मध्यम	मध्यम	– उद्योग बाणिज्य क्षेत्रसँग सम्बद्ध संघसंस्था एवम् महासंघलाई बढी जिम्मेवार बनाउने । – गैरसरकारी संस्थाहरूलाई परिचालन गर्न अधिकतम प्रयास गर्ने । – सबै क्षेत्रले आ-आफ्नो क्षेत्रमा बालश्रम न्यूनीकरण सम्बन्धी आचारसंहिता निर्माण गरी परिपालना गर्न प्रेरित गर्ने । – निजी तथा व्यावसायिक क्षेत्रको संस्थागत सामाजिक जिम्मेवारीलाई प्रवर्द्धन गर्ने र बालश्रम निवारणमा परिचालन गर्ने।
५	सामाजिक आर्थिक क्षेत्रमा अपेक्षा गरिए अनुसार प्रगति नभई	मध्यम	मध्यम	– रोजगारी प्रवर्द्धनका कार्यक्रमहरूसँग गुरुयोजनाको कार्यान्वयनलाई

	बालश्रमको जोखिम बढ्न सक्ने ।			आबद्ध गर्ने।
६	सामाजिक संस्कारमा परिवर्तन आउन र बालश्रमको आर्जनबाट घरपरिवार धान्ने प्रवृत्तिमा सुधार आउन समय लाग्न सक्ने ।	मध्यम	मध्यम	<ul style="list-style-type: none"> - सामाजिक संस्कार परिवर्तन गर्न जनचेतनाका कार्यक्रमहरूमा विशेष ध्यान दिने । - गुरुयोजनाको कार्यान्वयनमा समुदाय र समाजको भूमिका प्रभावकारी बनाउन उनीहरूको सहभागिता बढाउन ध्यान दिने । - सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू दुर्गम स्थानहरूसम्म विस्तार गर्ने ।

अनुसूची ६

अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणाली

क्र.सं.	निकाय	अनुगमन	मूल्यांकन	प्रतिवेदन
१	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय	मन्त्रालयको नियमित अनुगमन कार्यमा यस गुरुयोजनाको नियमित अनुगमन कार्यक्रम समावेश गर्ने । गुरुयोजना अनुसार संचालित कार्यक्रमको नियमित अनुगमन गर्ने ।	मन्त्रालयले नियमित रूपमा विकास कार्यक्रमको मूल्याङ्कन गर्दा यस गुरुयोजना अनुसार भएका प्रगति र भविष्यमा गर्नुपर्ने सुधारका उपाय पहिल्याउने गरी कार्यक्रम समावेश गर्ने । मन्त्रालय स्तरीय समस्या समाधान समितिमा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन पेश गर्ने ।	गुरुयोजनाका कार्यक्रम र प्रगति सम्बन्धमा प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गर्ने ।
२	बालश्रम निवारण समिति	गुरुयोजनासँग सम्बन्धित आयोजना वा कार्यक्रमको अनुगमन सूचक तयार पारी मन्त्रालयको बालश्रम निवारण एकाइ मार्फत नियमित रूपमा अनुगमन गर्ने गराउने ।	गुरुयोजना अनुसार मूल्याङ्कन ढाँचा र कार्यक्रम तयार पार्ने । सोही ढाँचा अनुसार मूल्याङ्कन गर्ने । दुई बर्षमा कम्तीमा एक पटक स्वतन्त्र मूल्याङ्कन पद्धती अनुसार मूल्याङ्कन गराउने । गुरुयोजनाले लिएको लक्ष्य र नतिजा सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्ने गराउने ।	अनुगमन मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गर्ने ।
३	नेपाल सरकारका विषयगत मन्त्रालय	गुरुयोजनाले परिलक्षित गरेको जिम्मेवारी र भूमिका अनुसार काम भए नभएको अनुगमन गर्ने ।	बालश्रम निवारण गर्ने मन्त्रालयले पुऱ्याएको योगदान, गरेको प्रयास, त्यसबाट प्राप्त भएको उपलब्धी र सामना गर्नु परिरहेको चुनौती तथा समस्याको समिक्षात्मक मूल्याङ्कन	मन्त्रालयले तयार पार्ने बार्षिक प्रतिवेदनमा बालश्रम निवारणको विषय समावेश गर्ने ।

			गर्ने ।	
४	प्रदेश सरकार	प्रदेशमा बालश्रम निवारणका प्रयासको नियमित अनुगमन गर्ने । बालश्रम निवारणका लागि प्रदेश सरकारले अवलम्बन गरेको कार्यक्रमको सूचक तयार पार्ने र सो सूचकमा आधारित रहेर अनुगमन गर्ने।	गुरुयोजनामा आधारित रही प्रदेशभित्र सञ्चालन भएका बालश्रम निवारणसम्बन्धी कार्यक्रम र आयोजनाको नियमित मूल्याङ्कन गरी कार्यक्रम र आयोजनामा आवश्यक सुधार गर्ने सम्बन्धित निकायलाई प्रेरित गर्ने ।	प्रदेश सरकारले प्रत्येक बर्ष बालश्रम निवारणसम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गर्ने ।
५	स्थानीय तह, जिल्ला समन्वय समिति, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, श्रम तथा रोजगार कार्यालय, जिल्ला बालकल्याण समिति, गाउँपालिका तथा नगरपालिका	गुरुयोजना अनुसार आ-आफ्नो जिम्मेवारी र भूमिका भित्र परेका कामको नियमित अनुगमन गर्ने ।	आ-आफ्नो क्षेत्रका कार्यक्रम र आयोजनाको मूल्याङ्कन गर्दा बालश्रम निवारणलाई एउटा सूचक मानी मूल्याङ्कन गर्ने ।	बार्षिक प्रतिवेदनमा बालश्रम निवारणको विषय समावेश गर्ने ।

प्रकाशित मिति २०७५ असोज